

Történelmi pillanatkép

Rovatvezető: Fejér László, címzetes egyetemi docens, a Magyar Hidrológiai Társaság tiszteleti tagja, az MHT Vízügyi történelmi bizottság elnöke.

Folyó vagy csatorna? A Kis-Rába a századfordulón

Simonkay Márton¹

¹ SZTE Jelenkortörténelmi Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem utca 2. (e-mail: simarci@gmail.com)

DOI:10.59258/hk.19229

Kivonat

Mitől tekintünk természetesnek vagy mesterségesnek egy felszíni vízfolyást? Milyen gyakorlati, elsősorban anyagi következményei lehetnek ennek? A Kis-Rába történetének vízhasználati konfliktusai a 19–20. század fordulóján e kérdéskör körül csúcsosodtak ki. A kérdés a kortársak számára a kiváltó okok – a Rába alsó szakaszának szabályozása, az érdekelt birtokosok térbeli elhelyezkedése, a gőzmalmok térnyerése, a mérnöki tudás bővülése és a víz erejének alulbecslése – számossága ellenére elsősorban a nicki vízosztómű építési és fenntartási költségeiről szóló, több évtizeden át húzódó pereskedés miatt volt fontos. A kutatás során feltárt kultúrmérnöki iratanyag nemcsak a századforduló tulajdonviszonyaihoz, hanem az ember és a víz lokális, összetett kapcsolatának vizsgálatához is szolgáltat adatokat.

Kulcsszavak

Csatorna, folyószabályozás, környezettörténet, Rába, vízenergia, vízialom, vízjog.

River or canal? The Kis-Rába at the turn of the 19th and the 20th centuries

Abstract

What makes a surface watercourse natural or artificial? What are the practical, mainly financial, consequences? The conflicts over water use in the history of the Kis-Rába culminated around this question at the turn of the 19th and 20th centuries. The issue was important to contemporaries, despite the multiplicity of causes - regulation of the lower reaches of the Rába, the spatial location of the landowners concerned, the rise of steam mills, the expansion of engineering knowledge, and the underestimation of the power of water - primarily because of the litigation over the construction and maintenance costs of the dam near the village of Nick, which dragged on for decades. The water engineering documents uncovered in the course of this research provide data not only for the study of property relations at this period but also for the complex local relationship between man and water.

Keywords

Canal, environmental history, hydropower, Rába, river regulation, watermill, water resources law.

BEVEZETÉS, FORRÁSOK ÉS MÓDSZEREK

A folyószabályozás során a víz és medre az emberi beavatkozás tárgya, amely közben mégis megőrzi természetes tulajdonságait, ahogyan az új gátak, medrek a folyó részévé válnak (White 1985). A természet azonban nem passzív, hanem nagyon is aktív részese e folyamatnak – akárcsak a fokok esetén (Deák 2001, Deák 2002, Fodor 2009). Az emberi cselekvés és a folyó mozgási energiája dinamikus egyensúlyban van, amelyet a Kis-Rába-torok esetében – elsősorban a dinamikát hangsúlyozva – sajátos disszonanciaként írhatunk le.

A Kis-Rába történetének, századfordulós vízhasználatának feltárási kiindulópontja a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban (KVL) őrzött irategyűtesek, a Győri Kultúrmérnöki Hivatal iratai (jelölése: A VI. 5.1.) és a Rábaszabályozási Társulat jegyzőkönyvei (jelölése: A IX. 59/a.) voltak, amelyeket a korabeli statisztikai és történelmi kiadványok, valamint a sajtó, illetve a vonatkozó szakirodalom egészített ki.

A KIS-RÁBA A DUALIZMUS KORÁIG

Az Alsó-Rába-vidék medencehelyezete, csekély lejtése lehetővé adott a tavak, mocsarak fennmaradásának, így alakult ki a tözeget, lápos talajú Hanság és a sztyeppi tavakkal rokon, sekély, szélsőséges vízjárású Fertő (Szekendi 1938, Károlyi Z. 1973, Simonkay 2024). A Rábaköz hordalékkúpjának nyugati szegélyén futó vizek közül a Répce távolabbról, Alsó-Ausztriából ered, a Répcét 1 km-re megközelítő Kis-Rába pedig Nicknél szakad ki a Rába főágából. A Rábát kettéválasztó nicki rőzsegát – helyi szóval eszteru – keletkezésének idejét egyes kutatók a római korra teszik, mások – anyaga alapján – a kora középkorra (Károlyi Zs. 1973, Timaffy 1988). A Kis-Rába főhaszonvételei a malmok voltak, amire elsőként 1162-ből találunk utalást (Mollay 1992). A malomgátak a Rába mindkét ágán nemcsak hasznót, hanem kárt is okoztak: szűkítették a medret, ezzel fékeztek az ár levonulását, újabb kiöntéseket idézve elő (Dóka 1977–1978, Károlyi Z. 1973), így számos alkalommal lebontották ezeket (Pájer

1990). A kora újkorban közlekedési és védelmi szempontból felértékelődött a vízborította részekből szigetként kiemelkedő Rábaköz helyzete, amit számos törvény is fémjelez (Németh 1931, Pájer 1990, Simonkay 2014, Vadas 2015, Vadas 2021).

A Rákóczi-szabadságharc utáni, immár békésebb időkben a földműveléssel elérhető anyagi hasznot szem előtt tartó birtokgazdálkodás került előtérbe, így a Kis-Rába és a főág közti vízelosztás, valamint az árvédekezés más problémái a Rába két partján található vármegyék állandósult összetűzéseiből vezettek (Fekete 1947, Károlyi Z. 1973, Dóka 1976, Pájer 1990). A Rábakecöl és Nick határánál, így Sopron és Vas vármegyék találkozásánál fekvő torokgát kapcsán 1801-ben a két vármegye küldöttsége egyezsége jutott: a víz egyharmadát engedték a Kis-Rábába. A szükségesnek vélt sarkantyú létesítéséhez a malomtulajdonosok a kerekék számának arányában

osztottak, a közmunka harmadát Vas, kétharmadát pedig a Kis-Rábát a maga területén tudó Sopron vármegye adta. 1827-ben az ár kidöntötte a torokrekeszt, a Sopron megyeiek pedig egy kicsivel arrébb helyezték a gátat és magasabbra építették, malmaik biztosabb vízenergia-kihasználása érdekében (Berényi 1895). Vas vármegye megvádolta a soproniakat, hogy nem tartották meg az egyezséget, így 1832-től újra a törvényhatóságok foglalkoztak a kérdéssel. A felek 1838-ban újra megegyeztek, 1863-ban és 1865-ben pedig ismét vitákra került sor (Szalacsy 1896, Pogonyi 1931, Sárközi 1968, Károlyi Z. 1973).

A KIS-RÁBA-TOROK RENDEZÉSE

Az Alsó-Rába-vidék vízrendezését az 1873-ban megalakult, immár a vármegyei szint fölött álló, a kialakult ellentéteket meghaladni képes Rábaszabályozó Társulat hajtotta végre, amelynek érdekeltisége öt vármegyéből – Vas, Sopron, Győr, Moson és Veszprém – tevődtek össze.

1. ábra. Részlet Újházy János szabályozási térképéről, középen a Kis-Rábával (Újházy 1873)
Figure 1. A part of a water regulation map by János Újházy; with Kis-Rába in the middle (Újházy 1873)

A társulat első vízi beavatkozása az volt, hogy – feltételezően a Győr vármegyei birtokosok nyomására – a főágon lévő tizennyolc malomból tizenhatot 1877-ben kisajátított

és lebontott, hogy árvíz esetén az itt felhalmozódó hordalék ne duzzassza tovább a folyót. A kecskédi malmot később bontották le, a Kis-Rába vízellátását biztosító nicki

gátat pedig meghagyták (*Dóka 1980, Pájer 1990*). Ennek, valamint a csapadékosabbra forduló időjárásnak az 1883. évi győri jegesár lett a következménye, melyek nyomán végül – állami beavatkozással – 1885-ben megindult a szabályozás, amelynek első, Radó Kálmán kormánybiztos vezetésével zajló intenzív szakasza 1893-ig tartott, majd a kormánybiztos leköszönésével 1896-ban nyerte vissza a társulat az autonómiát (*Simonkay 2013*).

A kisajátítások következtében megnőtt a Kis-Rába vízimalmainak jelentősége. A Kis-Rábán a 18. század végén hat malom őrlött (*Göcsei 1943*), a kiegyezés idején tíz (*Pájer 1995*), míg a századfordulón kilenc. Vízellátásuk a nicki (rábatoroki) vízosztó műtől függött. A deszkákból és rőzséből álló gát fenntartását a malomtulajdonosok fizették (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 118/1895).

A fő kérdés az volt, hogy kinek a feladata az osztómű fenntartása: a vármegyéé, vagy a malomtulajdonosoké? A vármegyei hatóságok már 1867-ben, a társulat alakulása előtt ez utóbbi mellett tették le a voksukat. A Rába-szabályozás első szakaszának tervezésekor ugyanis a Kis-Rába vízszintje először lejjebb került volna, ami a malomkerekek működését veszélyeztette (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1637/1891.). Ezt a malomtulajdonosok nem kívánták, de emellett felmerült az a kérdés is, hogy az átalakítás kinek a pénzén történjen: ha a Kis-Rába természetes vízfolyásnak tekinthető, akkor közfeladat, így a Rábaszabályozó Társulat körébe tartozik, ha pedig malomcsatorna, akkor pedig a belőle hasznot húzóké. Mivel a munka kimaradása az egész vízrendezést veszélyeztette, így a társulat magára vállalta az átalakítást, a költségek kétharmadát pedig a malomtulajdonosok utólag törlesztették volna. A megegyezés azonban a Cziráky Béla által megszervezett malomtulajdonosok egy részének ellenállásán elbukott, hiába támogatták ezt az érintett vármegyéék – Sopron, Vas és Győr – képviselői is (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1592/1891.). A korhadrt rőzsegát lebontását és beton műtárggyal való helyettesítését 1892-ben a vállalkozó Neuschlosz és Freund a társulatnál (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1591/1892), az pedig a Sopron vármegyei alispánjánál követelte (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 2564/1892).

Mivel a rőzsegát fél méterrel magasabb volt az engedélyezetttnél, a visszabontás vízjogi kihágási eljárását a kapuvári főszolgabíró vitte, az úgy azonban csakhamar magasabb szintre került. Mivel több vármegye is érintett volt a kérdésben, ezért miniszteri intézkedés nyomán Moson vármegye alispánjához delegálták az ügyet. Az érdekeltek zöme közösen illetékességi kifogást nyújtott be Moson megyének a Rábaszabályozó Társulatban lévő szerepe miatt, de ezt a földművelésügyi miniszter elutasította (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 787/1893). 1894-ben a közveszélyre való hivatkozással a miniszter Radó Kálmán társulati kormánybiztosra bízta a zsilip védelmét, a tervezéssel a minisztériumi vízügyi szervezetből Józsa László műszaki tanácsost bízta meg (KVL A VI. 5. 1. 1002/21, KVL A VI. 5. 1. 1002/21 955/1894, *Dóka 1987*). Az 1895. júniusi társulati közgyűlésen elhangzott, hogy a mosoni alispán vizsgálata idején a molnárok éppen a rőzsegát magassításával voltak elfoglalva, de a társulat feljelentése nyomán végül 15 napon belül ki kellett javítani a zsilipet, a gát magasságát pedig le kellett szállítani (*Győri Hirlap 1895*). A rőzsegát

állapotát jelezte, hogy ebben az évben a Rába át is szakította, így a Kis-Rábába hosszabb ideig nem is jutott víz (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 118/1895). Radó feladata még ebben az évben véget is ért. A társulat felépítette és üzemeltette az új duzzasztóművet, mely kőből és betonból épült, így a várakozások szerint évi javítgatást, újjáépítést már nem igényelt (*Dóka 1980*); a költségekre pedig a társulat költségvetésében a „Kis-Rába-toroki alap” létesült (KVL A IX. 59/a. 1898. máj. 12.).

1895-re Leicht Sándor társulati szakaszmérnök elkészítette a vízhasználatra vonatkozó terveket, melyek arra voltak hivatva, hogy biztosítsák, hogy az egyes használók ne akadályozhassák egymást, valamint, hogy alapját képezték a költségek felosztásának is (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1304/1894, KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1225/1895). Ezt a „kedvezményezett” nem értették, hiszen a fenntartást eddig kizárólag a malmok kerekai után osztották fel egyenlően (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 594/1895), de például a kisfaludi közbirtokosság még a mérnöki tervezőmunka megfizetését is megtagadta (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1225/1895). A költségfelosztásra az ügygel foglalkozó budapesti kultúrmérnöki hivatal vezetője, Péch Béla tett javaslatot. Véleménye szerint a malomkerekek száma az eltérő technológiák és a vasút piacteremtő szerepe miatt már nem tekinthető mérvadónak, ami helyett – a haszon szerinti hozzájárulás elvét szem előtt tartva – a vízmennyiség köbméterszáma és a használati napok számának szorzatát vette alapul (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 118/1895). A mosoni alispán 1897 végén megszületett határozata ettől kis mértékben eltért, ami mutatja az egyes fellebbezések sikerét (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 164/1898).

E dokumentumok részletesebb betekintést engednek a vízhasználók körébe is. Fontos alapvetés, hogy a költségek több mint 90%-a a malmokra jutott, tehát az évente csak rövid időszakokra, néhány napra korlátozódó öntözéseket sokkal kisebb jelentőségűnek tekintették a kortársak. Igaz, *Dóka (1980)* éppen a Kis-Rába legalsó, hansági szakaszán óriási öntözéssel bíró Esterházy-hitbizomány későbbi tiltakozását említi a szaporodó kis-rábai öntözési igényekkel szemben, amelyek a 20. század fő haszonvételi formáját adták (*Vásárhelyi 2010*). A malmok közül három az Esterházy-hitbizományhoz tartozott (Beled, Burics/Rajts-malom, Babót felső és alsó), valamint a kapuvári, amelyet Berg Gusztáv bárónak adtak bérbe, egy gróf Khuen-Héderváry Károlyé volt (Vica), egy a Barthodeiszky családe (Beled), egyen Cziráky Antal, majd Béla és a Barthodeiszkyek osztottak (Beled, kettős malom), három pedig közbirtokossági kézben volt (Mihályi, Kisfalud külső és belső) (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 772/1893). A tulajdonosok között nem volt olyan nyomasztó az Esterházyak szerepe, mint a Fertő menti birtokosoknál, vagy a Rábaszabályozó Társulatban. A fellebbezések nyomán a Cziráky-Barthodeiszky-féle beledi kettős malmot a rőzsegát fenntartásához hasonlóan újra egy malomnak számították, így költségrésze megfelelő volt, de csökkent a Khuen-Héderváry-féle vica malom hozzájárulása, valamint az Esterházyak kapuvári öntözéseire jutó része is (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 524/1895). Másfélszeresére emelkedett azonban a legnagyobb teljesítményű, modern turbinával működő Berg-féle kapuvári malom költségaránya, amely így a teljes összeg több mint harmadát tette ki (KVL A VI. 5. 1.

1002/21. 118/1895). A malmokon és a hansági öntözésen kívüli használatok 2% alatt maradtak, így köztük kisebb öntözések, települési vízhasználatok, valamint a kapuvári Mohl Bódog-féle börgyár vízhasználata is. Így tehát a Kis-Rába mentén található összes

településen volt malom, ami alátámasztja a vízfolyás malomcsatorna-jellegét, akárcsak az évi egy-két hetes, karbantartási célú vízelzárás, ami általában május második felében vagy júniusban történt (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 996/1898).

1. táblázat. A nicki Rába-torokgát költségeinek felosztása a kis-rábai vízhasználatban érdekeltek között (Saját szerkesztés KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 119/1895, KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 119/1895 164/1898 alapján)

Table 1. The distribution of the costs of the Nick Dam among stakeholders in water use (Own edit, based on KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 119/1895, 164/1898)

Település	Vízhasználati tulajdonos	Vízhasználat megnevezése	1895, terv	1897, határozat
Rábakecöl	Esterházy-hitbizomány	Öntözés	0,171%	0,364%
Rábakecöl	Esterházy-hitbizomány	Birkaúsztató és fácánitató	0,047%	0,147%
Beled	Cziráky Antal gróf és Barthodeiszky testvérek	Kettős malom	17,392%	9,261%
Beled	Község	Keszegér táplálása	0,027%	0,023%
Beled	Esterházy-hitbizomány	Burics-malom	7,922%	7,718%
Beled	Barthodeiszky Béla és Antal	Téglavető, kenderáztató és fűzőntözés	0,003%	0,006%
Vica	Khuen-Héderváry Károly gróf	Malom	9,942%	6,186%
Mihályi	Közbirtokosság	Malom	10,289%	10,764%
Mihályi	Község	Házi szükségletre való vízhasználat	0,192%	0,301%
Kisfalud	Közbirtokosság	Külső malom	4,924%	5,135%
Kisfalud	Közbirtokosság	Belső malom	4,924%	5,135%
Kisfalud	Ajkay Dániel	Öntözés	0,053%	0,119%
Kisfalud	Község	Házi szükségletre való vízhasználat	0,192%	0,301%
Kisfalud	Büben Gyula	Öntözés	0,090%	0,102%
Babót	Esterházy-hitbizomány	Öreg malom	5,661%	7,726%
Babót	Esterházy-hitbizomány	Új malom	7,287%	6,970%
Kapuvár	Mohl Bódog	Börgyár	0,110%	0,001%
Kapuvár	Mohl Bódog	Fürdő	0,003%	0,004%
Kapuvár	Község	Házi szükségletre való vízhasználat	0,192%	0,301%
Kapuvár	Berg Miksa báró	Malom	23,174%	36,364%
Kapuvár	Esterházy-hitbizomány	Kert, fürdő és sertéstelep vízellátása	0,000%	0,004%
Kapuvár	Esterházy-hitbizomány	Öntözés	7,409%	3,068%
Összesen			100,000%	100,000%
Malmok vízhasználata			91,514%	95,259%
Az Esterházy-hitbizomány vízhasználata			28,495%	25,997%

Az 1900. tavaszi árvíz megkerülte és megrongálta az osztóművet (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 800/1900), így a Kis-Rába vízutánpótlása érdekében a malomtulajdonosok kérésére, minisztériumi rendeletre és segélyből a Rábaszályozó Társulat ideiglenes rőzsegátát építtetett (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 923/1901). Ennek fenntartását a rendelet a malomtulajdonosokra bízta, akik azonban nem voltak hajlandók átvenni 1901-ben, arra hivatkozva, hogy a rőzsegátát évszázados ideig fenntartották, pusztulása a társulati művek miatt következett be (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1196/1901). Sorozatos fellebbezések következtek, a gyakorlatban pedig továbbra is a társulat tartotta karban a műtárgyat, amelyen 1902-ben és 1904-ben is keletkezett szakadás (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 64/1899, 1496/1902, 107/1904).

Az 1904:XXXIX. törvény a vidék vízrendezésének nagyobb mérvű kiegészítését írta elő, ami Cziráky Béla társulati elnöksége alatt, 1910-ig valósult meg (Dóka 1980,

Simonkay 2013, Simonkay 2014). Ennek részeként a társulatnak fel kellett építenie a végleges gátat (2. §). 1906-ra Bíró Elek társulati igazgató-főmérnök irányításával elkészült a műtárgy, 1907-ben azonban visszaduzzasztó hatás miatt a szemközti oldalon történt kiöntés, így tovább kellett bővíteni a környező védműveket (KVL A IX. 59/a. 1907. júl. 4.). A megoldás azonban nem volt tartós: az osztómű 1917-ben, 1919-ben és 1925-ben újra megsérült, 1930–32 között ismét teljesen újjá kellett építeni – ez lett Magyarország első önjáró fedeles gátja (KVL A IX. 59/a. 1917. szept. 27., 1919. ápr. 5., Dóka 1978).

Az osztómű vízjogi engedélyezéséhez hozzátartozott, hogy az állam és a társulat anyagi áldozatát ráterheljék az érdekeltekre. Ezt a malomtulajdonosok igyekeztek gátolni, így bírósági úton folytatódott az ügy, amelyben az időközben társulati elnökké választott Cziráky Béla magánszemélyként a malomtulajdonosok oldalán állt (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 2003/1906). A Bíró Eleket követő társulati

igazgató-főmérnök, Gillyén Sándor kifejezése nyomán „tengeri kigyóként” (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1160/1921) húzódó eljárás iratait két levéltári nagydobozban őrzi a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár. Az 1901. évi elsőfokú ítélet után a közigazgatási bíróság jogerős ítélete 1918-ban született meg: e szerint az 1904. évi törvényben szereplő zsilip és a hozzá kötődő árvédelmi költségek a társulatot terhelik, a mederfenntartás ára érintettség alapján megoszlik az érdekeltek és a társulat között, az 1895–97 között épült első mógát építési és felülvizsgálati költségeiből végül 148 948 koronát és annak 4%-os kamátát, azaz több mint 300 000 koronát kellett az érdekelteknek három hónapon belül az államkincstárhoz befizetni (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 573/1918). Összehasonlításképpen: ez az összeg a harmada volt az állam egyévi Dunaszabályozási kiadásának (*Magyar Statisztikai Évkönyv 1924*). Hiába volt minden további fellebbezés, az inflációt figyelembe véve is hatalmas összeg befizetése 1920-ban megtörtént az 1897. évi felosztás alapján (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1009/1918). Így például az 1911-ben elhunyt Cziráky Béla fia, József gróf 29 392 koronát, Berg Gusztáv báró utódai, a Berg-testvérek pedig 115 398 koronát fizettek (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 985/1920). Az ítélettel azonban a Rábaszabályozó Társulat sem lehetett teljesen elégedett, mert a Kis-Rába-toroki alap felé fennálló 100 000 koronás követelésének zömét az állami előleg visszafizetése elvitte, végül csak 9534 korona 56 fillér került hozzá vissza (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 573/1918).

TOVÁBBI HASZONVÉTELEK

A pereskedés elsősorban a tulajdonosok ügye volt, a napi munkát végző molnárok ebben közvetlenül nem vettek részt, ők hagyományosan a nicki rőzsegát üzemeltetését, karbantartását végezték (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1637/1891). Személyük az 1892-ben kiadott, az ország iparosainak és kereskedőinek címjegyzékét tartalmazó kiadvány alapján azonosítható be, amelyben 11 kis-rábai molnár neve szerepel (*Gazdasági címtár 1892*). A családnevek alapján feltehetően hat esetben rokonai kapcsolatok álltak fenn, így beszélhetünk a beledi Horváthokról, a Babóton és Mihályiban őrlő Nothnagelekről, valamint a Vican és Babóton dolgozó Rajtsokról. A kultúrmérnökséghez került kérelmeik a gát magasságával, a zsilip kinyitásával és becukásával voltak kapcsolatosak. Mindössze egy iratban szerepel a Kis-rábai Molnár Ipartársulat, amelyet Nothnagel Károly mihályi kisbirtokos vezetett (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1984/1894). Nothnagel ott volt az 1901. évi meghíúsult átvételkor, Rajts István és Horváth József beledi molnárokkal együtt (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1196/1901). Rajtuk kívül egy zsilipelzárási kérelemben szerepel még Simon János babóti molnár neve is (KVL A VI. 5. 1. 1002/21. 1006/1902).

Habár az eltelt évtizedek alatt a gőzmalmok terjedtek el, a Kis-Rába-menti vízimalmok zömében túléltek ezt az időszakot. A tulajdonosok adaptációs stratégiáját tükrözi, hogy a Rábaközben a századfordulóig nyolc gőzmalom jött létre, ebből kettő Kapuváron: az egyik tulajdonosa Berg Gusztáv, a másiké Mohl Gyula volt (*Pájer 1995*). Egy másik példa, hogy a nagy-rábai malomkiszajátítások

után a gyürmöti Morvai Antal malma elvesztése után szárazmalmot állított fel a faluban (*Czigány 1963*). Maradtak emellett vízimalmok más, kisebb vízfolyásokon is, így például a Répce alsó szakaszán Répcelaknál és Csánignál, az Ikva Hansághoz közelebbi szakaszán Peresztegnél, Rőjtökmuzsajnál, Fertőszentmiklósnál és Fertőendrén (KVL A VI. 5. 1. 896, 1001/16, 1001/21, 1001/28, 1001/30).

A nicki osztóműhöz egy, a Rába főágának töltésén futó vasút kiszolgálására már 1901-ben villamosteletet terveztek, azonban sem előbbi, sem utóbbi nem valósult meg (*Győri Hírlap 1901*). A vízerőmű gondolata azonban hosszú távon beérett. A Kis-Rábán ma Kapuvárnál és Mihályinál is törpe vízerőmű található: ezeket a legalkalmasabb helyeken, a korábbi vízimalmok helyén létesítették. Mihályiban az előkészületek részét képezte a levéltári kutatás is, itt ráadásul a vízikereket már korábban, a második világháborútól az 1970. évi elbontásig áramtermelésre használták (*Varga 2007*). A Nagy-Rábán elsőként az ikervári vízerőmű létesült, 1896-ban, majd a sorban az ötödik erőmű, de az alsó szakaszon egyetlenként a 2008-ban, Kenyeri Rába-partján, a nicki osztóműnél épült meg (*Matkóvics 2009, Vásárhelyi 2010*).

ÖSSZEGZÉS

Habár a vízrendezés bővítette a vízi haszonvételek körét, és elősegítette azokat, a vízenergia kihasználását viszont a csekély esés csak mérsékelten tette vonzóvá. Amíg a mérnöki szaktudás korlátjai korábban, a Tisza-szabályozásnál a tervezésnél jelentkeztek, például a gátak alulméretezésében, addig a Rábánál ez a fajta hiba egyedül a Kis-Rábatörök többszöri megrongálódása és áttervezése kapcsán merült föl. A Rába-malmok kisajátítása átalakította az őrlési piacot, helyzetbe hozva a Kis-Rába malmait és az újonnan alakuló gőzmalmokat. A Kis-Rábához kapcsolódó per mögött láthatjuk, hogy a hazai vízszabályozások filozófiája *Kvassay Jenő* nyomán (*Kvassay 1907*) az egyén, elsősorban a birtokosok helyzetbe hozása volt, és finanszírozóként is számítottak rájuk. A Rábánál mindez – ellentétben a Tisza-szabályozással (*Pinke 2014*) – nem csupán a nagybirtokosokra terjedt ki, ami döntő hatással volt a köz- és a magánérdek választóvonalának meghatározására. Habár az e kettő közötti határ időben előrehaladva egyre inkább a fokozódó állami szerepvállalás felé tolódott, a vizsgált időszakban a mesterséges csatornaként besorolt Kis-Rába használata a magánérdek körébe tartozott.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

KVL – Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár

A VI. 5. 1. Győri Kultúrmérnöki Hivatal. Általános iratok, 1888–1952

A IX. 59/a. Rábaszabályozó Társulat. Jegyzőkönyvek, 1898–1945

IRODALOMJEGYZÉK

Berényi P. (1895). Sopron megye. (Megyei monografiák. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota a XIX. század végén.) Budapest.

Czigány B. (1963). Adatok a Győr megyei hajósmolnárok életéhez II. Arrabona, 5. évf. pp. 207–228.

Deák A. A. (2001). Fokok és délibábok. Hidrológiai Közöny, 81. évf. 1. sz. pp. 39-41.

Deák A. A. (2002). Válasz Andrásfalvy Bertalan „Adatok a fokok készítéséről” mondatára. Hidrológiai Közöny, 82. évf. 1. sz. pp. 57-59.

Dóka K. (1977). A nicki gát építése. Vasi Szemle, 31. évf. 1. sz. pp. 129-137.

Dóka K. (1977–1978). A Rába felmérése a XIX. század első felében. Arrabona, 19-20. évf. pp. 345-379.

Dóka K. (1980). Adalékok a Rábaszabályozó Társulat történetéhez I–II. Soproni Szemle, 34. évf. 1. sz. pp. 17-28., 2. sz. pp. 117-128.

Dóka K. (1987). A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918). Budapest.

Fekete K. (1947). Visszatekintés a Rábaszabályozás történetére a társulat megalakulásának 70 éves évfordulóján. In: Pichler J. (szerk.): Tanulmányok vízrendezési munkálatainkról. A központi bizottság 1943., 1944. és 1947. évben tartott gyakorlati tájékoztató előadásai. (A Tisza-Dunavölgyi Társulat Központi Bizottságának kiadványa III. évf. 1. szám) Budapest. pp. 145-152.

Fodor Z. (2009). Fokok a magyarországi Tisza-szakaszon az átfogó szabályozás előtt. In: Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Pécs. pp. 33-48.

Gazdasági címtár (1892). Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Budapest.

Göcsei I. (1943). Kapuvári-Rábaköz földrajza. (Értekezések a M. Kir. Horthy Miklós Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből 5. (35.)) Szeged.

Győri Hírlap (1895). Gyűlés a Rábaszabályozó Társulaton. Győri Hírlap, 1895. jún. 28., p. 4.

Győri Hírlap (1901). Új vasút Győrbe. Rábavidéki vasút. Győri Hírlap, 1901. jún. 29. pp. 1-3.

Károlyi Z. (1973). Az egyes vízvidékek szabályozási munkáinak története. A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: Ihrig Dénes (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest. pp. 151-271.

Károlyi Zs. (1973). A magyar vízi munkálatok rövid története különös tekintettel a vizek szabályozására. In: Ihrig Dénes (szerk.): A magyar vízszabályozás története. Budapest. pp. 23-147.

Kvassay J. (1907). A vízi társulatokra vonatkozó statisztikai adatok. (A m. kir. földművelésügyi minster kiadványai 11.) Budapest.

Magyar Statisztikai Évkönyv (1924). Magyar Statisztikai Évkönyv. Új folyam. XXIV., XXV., XXVI. Budapest.

Matkovics L. (2009). A gibarti vízerőmű energetikai szerepe és hatása a Hernád vízgyűjtőjére. Hidrológiai Közöny, 89. évf. 5. sz. pp. 33-50.

Mollay K. (1992). Soproni könyvespolc – Pájer Imre: Rábaköz népének védekezése az áradások ellen 1870-1889. Soproni Szemle, 46. évf. 4. sz. p. 383.

Németh I. (1931). Vág, sopronmegyei község története. [Köszeg.]

Pájer I. (1990). Rábaköz népének védekezése az áradások ellen (1870-1889). Csorna.

Pájer I. (1995). A Rábaköz malomipara 1867 és 1914 között. In: Pájer Imre (szerk.): Rábaköz honismereti évkönyv 1995. Csorna. pp. 3-11.

Pinke Zs. (2014). Modernization and decline: an eco-historical perspective on regulation of the Tisza Valley. Journal of Historical Geography 45, pp. 92-105. <https://doi.org/10.1016/j.jhg.2014.02.001>

Pogonyi Gy. (1931). A társulatok. In: Kenessey Béla (szerk.): A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és azok közgazdasági jelentősége. Budapest. pp. 20-98.

Sárközi Z. (1968). Árvizek, ármentesítés és folyószabályozás a Szigetközben és az Alsó-Rába vidékén. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki tudománytörténeti kiadványok 17.) Budapest.

Simonkay M. (2013). „Vagy ilyen szabályozás lesz, vagy semmilyen” – a Rábaszabályozó Társulat első évtizede (1873–1883). Magyar Hidrológiai Társaság, XXXI. Országos Vándorgyűlés, Gödöllő, 2013. július 3-5. http://www.hidrologia.hu/vandorgyules/31/dolgozatok/word/149_simonkay_marton.pdf (Letöltés dátuma: 2020. július 1.)

Simonkay M. (2014). Csorbuló önrendelkezés vagy állami siker? Érdekek és vélemények a Rába-szabályozás kapcsán (1886–1893). In: Horváth Gergely Krisztián (szerk.): Víz és társadalom a középkortól a XX. század végéig. Budapest. pp. 343-376.

Simonkay M. (2024). Vízbe fűlt vállalkozás? A Fertő lecsapolási kísérlete a századfordulón. Soproni Szemle, 78. évf. 3. sz. pp. 305-327.

Szalacsy L. (1896). A Rábaszabályozó Társulat története és műveinek leírása az 1896. évi ezredévi országos kiállítás alkalmából. Budapest.

Szekendi F. (1938). A Hanság és a Fertő lecsapolási kísérleteinek története. Magyaróvár.

Timaffy L. (1988). A Rábaköz gazdaságtörténete. In: Rechnitzer János (szerk.): A Rábaköz térszerkezete. Csorna-Kapuvár. pp. 27-41.

Újházy J. (1873). A Rába s a vele vízművileg összefüggő Rábca, Répce, Kisrábatorok és Marczal szabályozása és csatornázása, továbbá a Hanság és a Fertő lecsapolása. Budapest.

Vadas A. (2015). A Rába-mente környezeti viszonyai a 16. század közepén egy 1543–44-es folyófelmérés tükrében. Soproni Szemle, 69. évf. 1-4. sz. pp. 16-40.

Vadas A. (2021). Egy határfolyó környezettörténete. Háború és vízgazdálkodás a kora újkor Rába-völgyben. Budapest.

Varga Gy. (2007). Törpe vízierőművek előkészítése a területi vízgazdálkodás részeként. In: A Magyar Hidrológiai Társaság XXV. Országos Vándorgyűlése (Tata, 2007. július 4–5.) Tata.

Vásárhelyi P. (2010). A természetvédelem és a vízgazdálkodás összehangolása sokfeladatú létesítmények és együttműködések kialakításával. In: A Magyar Hidrológiai Társaság XXVIII. Országos Vándorgyűlése (Sopron, 2010. július 7–9.) Sopron.

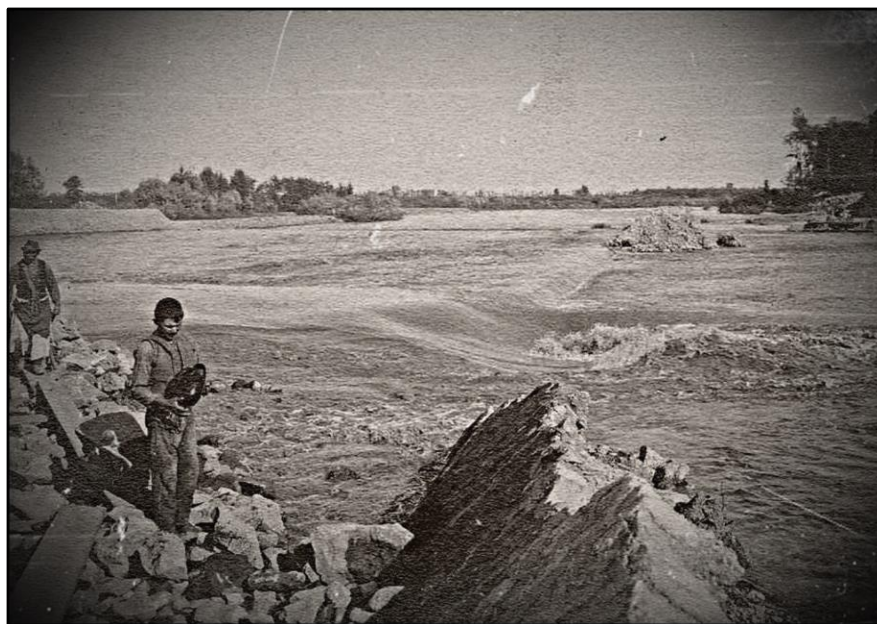
White, R. (1985). American Environmental History: The Development of a New Historical Field. Pacific

Historical Review 54(3), pp. 297-335.
<https://doi.org/10.2307/3639634>

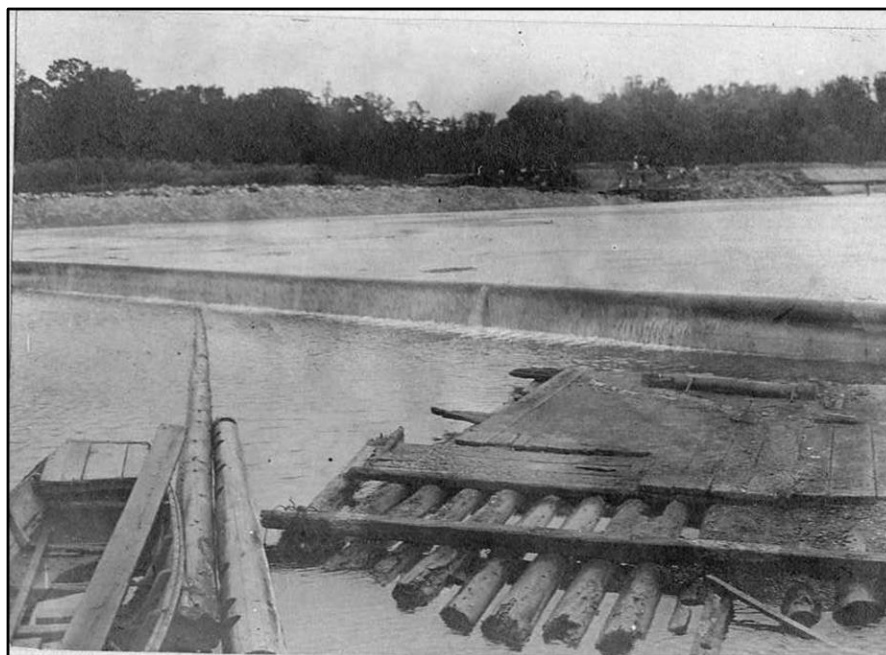
A SZERZŐ

SIMONKAY MÁRTON az SZTE Jelenkortörténeti Tanszékének adjunktusa. 2016-ban történelem–földrajz szakos tanári diplomát szerzett az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 2024-ben megvédte PhD-dolgozatát az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájában. Disszertációjának témája az Alsó-Rába-vidék dualizmus kori vízrendezése és ennek társadalmi–gazdasági hatásai. Érdeklődési területe a 19–20. század magyar társadalomtörténete, különös tekintettel a környezettörténeti és a vállalkozástörténeti vonatkozásokra.

Átszakadt gát Nicknél, 1907. (ÉDUVIZIG Archívum)
Broken dam at Nick, 1907. (ÉDUVIZIG Archive)

Műtárgy átépítés után Nicknél, 1907–1908. (ÉDUVIZIG Archívum)
The rebuilt dam at Nick, 1907–1908. (ÉDUVIZIG Archive)